

„22 ІЮНЯ, РОВНО В ЧЕТЫРЕ ЧАСА...” (Дещо з історії Києва того дня)

Про події, що передували початку війни, і про перший день її написано багато – і полководцями, і солдатами, і цивільними. У цій статті, присвяченій 65-м роковинам початку Великої Вітчизняної війни, ми торкнемося лише маловідомих фактів, використовуючи призабуті й новітні публікації, розпорошені в різних виданнях, які побачили світ малими накладками й фактично залишилися невідомими дослідникам, не кажучи вже про широкий загал. Йтиметься тільки про Київ і переважно про перший день війни – 22 червня 1941 р.

Передчуття, що війна ось-ось може спалахнути, висіло тоді в повітрі. Незадовго до її початку Микита Хрущов, перший секретар ЦК КП(б)У, зателефонував з Києва Сталіну, можливо, сподіваючись дослухатися настроїв „на горі”. Присутній при цій розмові в Кремлі начальник Генерального штабу РСЧА маршал Г. Жуков пізніше у своїх спогадах припускав: „Очевидно, М.С. Хрущов у райдужних барвах доповідав про гарні перспективи на врожай”¹. Як згадував Г. Жуков, „увечері 21 червня мені подзвонив начальник штабу Київського [особливого] військового округу [КОВО] генерал-лейтенант М.О. Пуркаєв і доповів, що до прикордонників з’явився перебіжчик – німецький фельдфебель, який повідомив про висунення німецьких військ у вихідні райони для наступу,

що розпочнеться вранці 22 червня”². Того ж вечора за підписами наркома оборони маршала С. Тимошенка й маршала Г. Жукова видано історичну директиву №1. Відтак „о 3 год. 10 хв. оголошено бойову тривогу для нічних винищувачів у Києві”, – зазначає учасник війни Г. Литвин³. „У системі ППО Києва своєчасно отримали „попереджувальну” директиву Тимошенка і Жукова, – пишуть дослідники повітряних боїв над Києвом москвич Дмитро Хазанов і киянин Олександр Котлобовський. – Відправлена о пів на першу годину ночі 22 червня, вона, крім попередження про повітряний напад німців, містила низку вимог, включно з приведенням до бойової готовості протиповітряної оборони, затемнення міст тощо. О 3.00 свої місця зайняла обслуга гармат і кулеметів частин 3-ї дивізії

*Г. Малаков. Ранок 22 червня 1941 р. Із серії „Київ. 1941 – 1945”.
Кольорова ліногравюра. 1961 р.*

ППО... На світанку командири 2-го і 43-го ВАП підняли в повітря по одній ескадрильї для бойового чергування. На відміну од прикордонних округів, де чимало командирів Червоної армії, деморалізовані суперечливими передвоєнними наказами, боялися суворих репресій і не одразу вдалися до активних дій проти агресора, у Києві всі гармати негайно почали стріляти на ураження. Одночасно для підсилення винищувачів, що перебували в повітрі, з лєтовища в Бородянці злетіли шість І-16 з 255-го ВАП, ведені ст. лейтенантом І.С. Денисовим, та п'ять І-153 з 2-го ВАП, ведені лейтенантом В.Н. Семеновим. Як доповіли пілоти, «атаками винищувачів та зенітним вогнем великі групи ворожих літаків були розсіяні, до об'єкта прорвалися лише окремі літаки». Саме пілоти ППО відкрили рахунок у київському небі – були зараховані перемоги ст. лейтенантам Денисову й Н.Н. Вороніну. Німці визнали втрату одного Ju 88 з ескадри KG 51, екіпаж якого потрапив у полон⁴.

Отак на світанку найдовшого світлового дня, 22 червня, літаки 4-го повітряного флоту люфтваффе завдали бомбового удару по „об'єкту №12” – Києву. Бомби впали і на мирні квартали, і на промислові об'єкти, і на військові: „казарми НКВД, машинобудівний завод „Більшовик”, армійську школу „Каменєв”⁵, електростанції на Сталінці

та Лук'янівці⁶, авіазавод №43 (нині „Авіант”), залізничні вокзали, лєтовища Бориспіль, Гоголів, Гостомель, Бровари, Жуляни та ін. Їх і атакували окремі німецькі екіпажі в ході далеких рейдів 22 червня. Одним з найпомітніших успіхів того дня стало знищення на стоянці в Борисполі ТБ-7 №4220⁷.

За оприлюдненими даними, 22 червня в Києві загинуло 25 осіб, 76 було поранено⁸. Серед загиблих – робітники заводу „Більшовик”: одна з бомб влучила в чавуноливарний цех. Наступного дня на заводі відбувся жалобно-патріотичний мітинг. На Лук'янівське православне кладовище робітники на руках принесли 17 домовин. У хвилини прощання раптом віко одної з них зсунулося – виявилось, що ливарник Іван Махиня, тяжко контужений і поранений, ожив!⁹

Того ранку бомби впали також на Подолі, на Козловській вулиці. Переказували, що над Аскольдовою могилою було збито німецького літака, а пілота, який урятувався легкоспадом (парашутом), ввіймали і привели в штаб КОВО – на вулицю Банкову, 11¹⁰.

Кияни називають й інші місця падіння перших бомб: поблизу підземного штабу Київського укріпленого району в Святошині, на Повітрофлотському шосе, де начебто містився запасний штаб КОВО – у підвалі не-

добудованого навчального корпусу Інженерно-будівельного інституту.

Офіційне повідомлення про те, що почалася війна, пролунало по радіо лише о 12 годині дня, тобто через 8 годин від початку бойових дій – у виступі наркома закордонних справ В. Молотова. Він зазначив, що німці „бомбардували зі своїх літаків наші міста – Житомир, Київ, Севастополь, Каунас та деякі інші, причому вбито й поранено понад двісті людей”¹¹. Понад – це скільки?

„Те, про що радянські люди боялися навіть подумати – велику війну й велику біду, – приніс їм світанок 22 червня 1941 року, – завважає історик М. Коваль. – Приголомшлива звістка ... розколола вітчизняну історію на три епохи: довоєнну, воєнну й повоєнну”¹².

Перші чутки і припущення, начебто це військові навчання, швидко розвіялись ще задовго до офіційного повідомлення. Киянин Федір Худяков переказує слова однієї селянки, почуті того ранку на базарі: „Ніяка це не учебна [тривога], це – війна! Ось ми їхали поїздом через Пост-Волинський¹³, так там з самолётів бомби кидали. Я сама бачила, як вони вибухали, а потім на ношах поранених і вбитих носили”¹⁴.

А ось рядки зі щоденника Олени Скрябіної: „Промова Молотова лунала із запинками, квапливо, наче йому не вистачало повітря. Його

підбадьорливий заклик сприймався як зовсім недоречний. Одразу ж виникло відчуття, ніби загрозово, повільно наближалося якесь страховище і наганяло на всіх жах. Після вістей я побігла на вулицю. Місто було в паніці. Люди поспіхом, перекинувшись кількома словами, кидалися в магазини й скуповували все, що потрапляло під руку. Як несамовиті, гасали вони вулицями. Багато хто подався в ошадкаси, щоб забрати свої заощадження... Але виплату було припинено. Тільки під вечір стало напрочуд тихо. Здавалося, що всі кудись позабивалися з жаху”¹⁵.

Наприкінці того дня Г. Жуков був у Києві – у М. Хрущова на Михайлівській площі, де тоді містився ЦК КП(б)У. КОВО став Південно-Західним фронтом під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса. Штаб фронту розташувався в Тернополі.

Наступного дня, 23 червня, в понеділок, у газеті „Правда” з’явилась програмна стаття Омеляна Ярославського під заголовком „Великая Отечественная война”. Відтоді це означення прижилося як офіційна радянська назва війни. Статтю передрукували й інші газети, які вийшли у вівторок, 24 червня (у понеділок виходила тільки „Правда”). Усі газети вмістили на першій шпальті указ Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію „військовозобов’язаних,

які народилися від 1905 по 1918 рік включно". Першим днем мобілізації стало 23 червня 1941 р.

Хоч в указі чітко зазначався призовний вік, але, скажімо, батько автора цих рядків, що народився 1902 р., так само тоді був призваний до РСЧА, як і кілька його знайомих і родичів 1901 та 1898 років народження. 23 червня 1941 р. батькові на роботі виписали довідку, яка засвідчувала, що він (мовою оригіналу) „освобожден от работы в связи с уходом на сборы в РККА” і з ним „произведён полный расчет, выданы облигации госзаймов и трудовая книжка”. З цією довідкою він того ж дня і прийшов на призовний пункт, що містився в середній школі на вулиці Дарвіна, 1.

Збереглася ще одна довідка, видана Ленінським райвійськкоматом м. Києва 10 липня 1941 р. моїй мамі, згідно з якою „командир запаса Ленинского РВК т. Малаков В.Ф. мобилизован в ряды РККА по указу Верховного Совета СССР от 23 июня 1941 г.” А на звороті цієї довідки начфін РВК 1 серпня зазначив: „выдано в порядке приказа НКО №242 за июль м-ц на 3-х иждивенцев 250 руб.” Таку ж суму видано 15 серпня – за серпень.

Отак, мовою звичайних довідок, „сборы” старших віком перетворилися на „мобілізацію”. (На щастя, батько повернувся додому 1945 р.)

24 червня газета „Известия” надрукувала вірш Василя Лебедева-Кумача „Священная война”. Музику до нього написав композитор Александров, пісня одразу прозвучала по радіо й відтоді стала своєрідним гімном або, як тепер кажуть, знаковою піснею тієї війни.

А ще у пам'яті кількох поколінь назавжди залишились інші, простіші слова, покладені на музику популярного шлягеру „Синий платочек”. Ця пісенька прийшла з естради у виконанні відомих співаків та співачок, а автором музики був композитор і керівник польського джаз-оркестру Єжи Петерзбурзький. Його ансамбль „визволили” у вересні 1939 року в Білостоці (тоді це місто відійшло до СРСР). Отож з першого дня війни заспівали:

Двадцать второго июня
Ровно в четыре часа
Киев бомбили, нам объявили,
Что началась война.

Кончилось мирное время,
Нам расставаться пора.
Я уезжаю, быть обещаю
Верным тебе навсегда.

Минули роки, десятиріччя і в нових публікаціях інший вигляд мають офіційні героїчні легенди часів війни. Одна з них пов'язана з першим повітряним тараном у небі над Києвом.

Дмитро Панов (1910–1994) – у минулому пілот-винищувач, учасник боїв 1939 р. в Китаї, а 1941 р. – під час

*Зенітники пильнують повітряний простір над мостом ім. Є. Бош у Києві.
1941 р. Світлина з фондів ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного*

оборони Києва – так описує реальні обставини тієї події: „У перший же день війни Дмитро Зайцев, колишній льотчик моєї ланки, під час служби в 2-му авіаційному полку, ескадрилья якого замінила нас 22 червня над Києвом, у другій половині дня, зустрівшись з ворожими бомбардувальниками, здійснив повітряний таран – перший на Південно-Західному фронті. За офіційною версією, Діма Зайцев – кирпатий російський парубійко – холонокровоно обрубав лопатями свого літака [„Полікарпов” И-16] хвостове оперення „Юнкерса”, після чого зробив вимушену посадку. „Юнкерс” упав за маршрутом руху німецьких

бомбардувальників біля Радомишля й до нас на летовище привезли закривавлені комбінезони німецьких пілотів, що загинули під час катастрофи, і кулемети з німецького бомбардувальника – вочевидь для піднесення бойового духу. А насправді, за розповідями самого Діми Зайцева, ще не готового стати Героєм Радянського Союзу і потрапити в офіційні святці, діло було так: Зайцев доволі вдало в ковзанні зі зниженням згори вниз, що збільшувало швидкість літака, наздогнав бомбардувальника, який відстав від строю, коли „дев’ятка” розверталася ліворуч, і заходився поливати його з усіх наших чотирьох

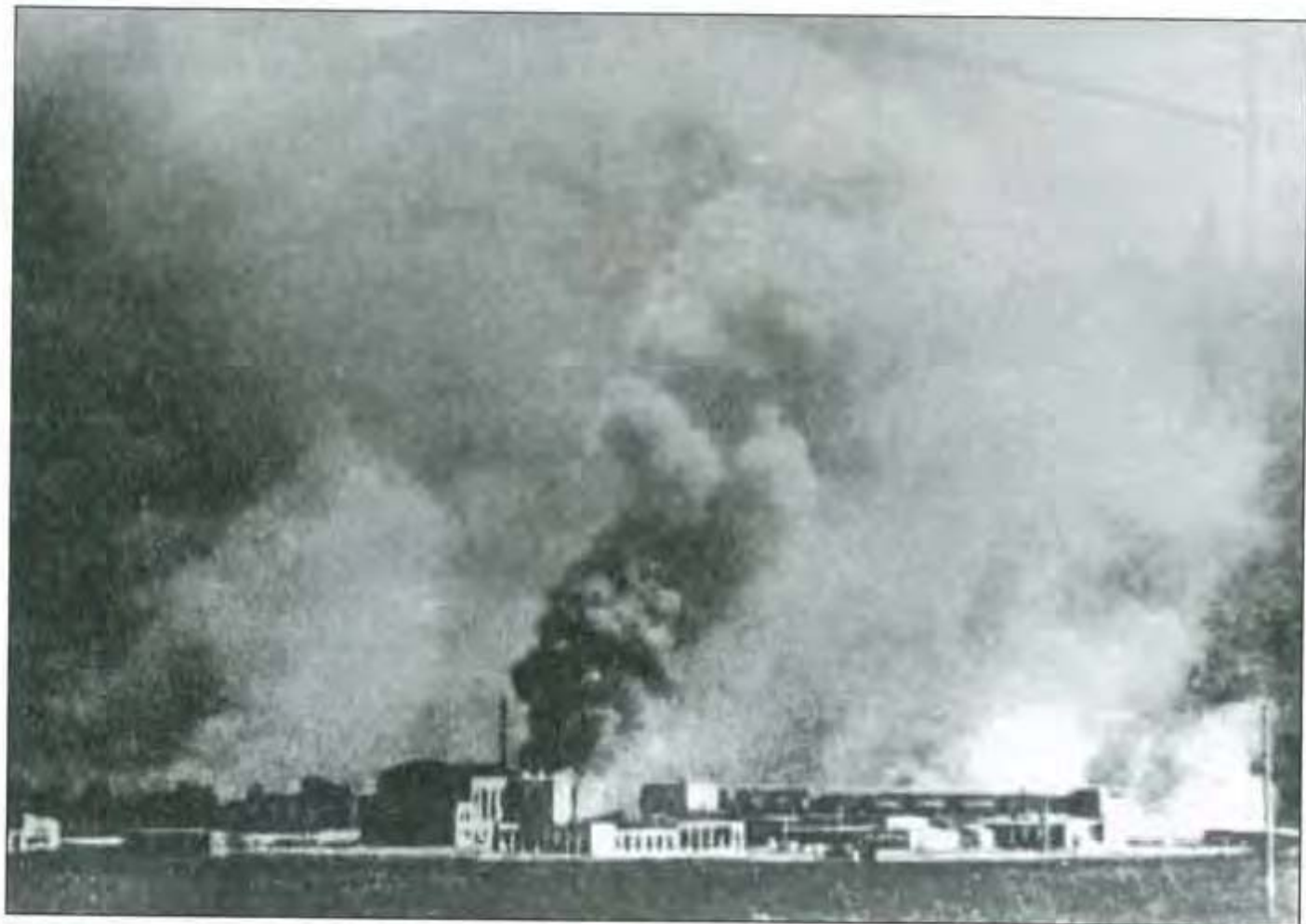
кулеметів „ШКАС” – конструктора Шпитального. Скорострільність цих кулеметів була чудова – 1800 пострілів за хвилину, але після довгих черг кулемет мав звичку захлинатися і його треба було перезаряджати, смикаючи кільця в кабіні пілота, приєднані до тросиків, розміщених біля самих його ніг. Атака вийшла вдалою, стрілець бомбардувальника під заднім ковпаком біля хвоста, очевидно, був убитий і його кулемет устав свічкою і замовк. Припинив вогонь і стрілець, що стріляв зі спарки з переднього ковпака. Але „юнкерс” був прикритий досить надійно. Хоч як стріляв Зайцев по „юнкерсу”, але наші дрібнокаліберні кулемети не могли завдати йому істотної шкоди і врешті заїли. Діма нахилився й став смикати за кільця перезаряджання кулеметів, переставши стежити за курсом. Винищувач за кілька секунд наздогнав бомбардувальника і вткнувся своїм гвинтом у його хвіст. Як це часом буває в житті – спеціально таку операцію повторити напевно б не вдалося. А випадково вийшло: гвинт винищувача зрубав стерно повороту й стерно глибини лету бомбардувальника, який одразу клонув носом униз і полетів до землі.

Після вдалого приземлення Діми, який дуже добре попав у течію, десь днів за два вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про надання йому звання Героя Радянсь-

кого Союзу з врученням медалі „Золота Зірка” й ордена Леніна – за героїчний подвиг у повітряному бою. Навколо подвигу одразу ж здійснювався неймовірний галас і стало ясно, що літати й воювати, ризикуючи загинути, такому героєві, як Зайцев, не личить. Він мусив бути не по зубах фашистським асам. Для цього Діму терміново призначили командиром полку винищувачів ППО в місто Горький¹⁶, куди німці навідувались лише у свята і де Діма до самого кінця війни благополучно попивав горілочку й парився в лазні.

Але наші справи мали не такий блискучий вигляд. Першого ж дня війни нам довелося тричі вилітати для прикриття Києва. Баражували на висоті 3–4 тисячі метрів. Робота нервова й стомлива. У нескінченному чеканні зустрічі з супротивником, у гулі власних моторів. Та ще й землю не можна було втрачати з поля зору. Біля Ланцюгового мосту¹⁷, наприклад, було викладено величезний знак літерою „Т” з безліччю невеличких відростків і великою стрілою з білого полотна, викладеною поряд. Залежно від сполучення цих полотених ми й визначали підхід супротивника до міста. На надійний радіозв’язок наша могутня індустрія до самої війни так і не спромоглася¹⁸.

Хоча тема нашої статті – один, перший день війни, але не можна не процитувати спогадів Д. Панова далі:

*Палає завод № 43. Київ, 22 червня 1941 р.
Світлина з фондів ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного*

„Було зрозуміло, що нашим машинам¹⁹ не вдається тягатися із закути-ми в алюмінієву шкаралупу потужними швидкісними „юнкерсами”, які на висоті до трьох тисяч метрів цілковито безкарно заходили на Київ, а ми на своїх дерев’яних „Чайках” щоразу теліпалися у них у хвості, намагаючись наздогнати, але завжди відстаючи. Німці поводитися так, наче нас узагалі не існувало в природі.

Початок війни залишився в моїй пам’яті як дикий кривавий театр абсурду, де на сцену вискакують один за одним, несамовито волаючи, п’яні керівні ідіоти, де все працює навпаки і наші люди ніби прагнуть випередити один одного в дурості й не-

хлюйстві. Мушу визнати, що німці били нас лише наполовину, а другу половину ми лупцювали самі себе. Невеличкий приклад: у мирний час при нічних польотах на летовищі працювало кілька прожекторів, а як почалася війна – зникли геть усі – їх забрали й кудись повивозили, казали, що для оборони Москви. А що ж Київ? На всю величезну протиповітряну оборону міста блимало лише кілька їх, наприклад, на станції Дарниця. Але й у них не було сенсу. Навіть коли прожектор ловив своїм променем ворожий літак, ми не могли злетіти для його переслідування, бо не могли сісти на летовищі без прожекторів, усліпу. Як звичайно,

*Г. Малаков. Не підпустимо! Із серії „Київ. 1941–1945”
Кольорова ліногравюра*

Москва була Москвою, де, на думку москвичів, тільки й відбувається щось серйозне, а всі інші – викручуйтесь, як можете”²⁰.

Перший наліт на Київ відбивали також і моряки Дніпровської військової флотилії, і зенітники. Щодо зенітників, то вочевидь не ті, про яких згадує колишній учасник оборони Києва П. Каліченко – один з чотирнадцяти вісімнадцятирічних харків’ян, призваних до РСЧА зі студентської лави – з першого й другого курсів незадовго до початку війни. Вони проходили службу спочатку в Коростені, а 11 червня 1941 р. прибули до Києва. Розмістили їх у колишньому тубсанаторії в Пуца-Водиці, який містився на 7-й лінії ²¹. Там було сформовано артдивізіон дрібнокаліберної зенітної

артилерії. Командував ним ст. лейтенант Монзенко. Чотирнадцять харків’ян вважалися „старослужилими”. Решта – рота травневого призову: „гімнастерки майже в усіх були зі зборками на животі, пілотки надіті абияк, у декого – впоперек голови... Усі вони були з Куйбишева ²² та області”, – пише П. Каліченко. Харків’янам наказали ретельно вивчити зміст тоненької книжечки, яка називалася „Наставление по стрельбе из пушки 37 мм МЗА”, а потім передати набуті знання іншим. Для тренування мали одну гармату з п’ятьма дерев’яними набоями.

П. Каліченко згадує: „Вранці 22 червня нас підняли по тривозі о 4-й годині. Незрозуміла метушня... Війна. Наприкінці дня привезли ще три гар-

Г. Малаков. Повітряні бої над Києвом. Туш. 1961 р.

мати і боєкомплект набоїв – 3600 штук. На третій день війни поставили на „точку”, на Володимирській гірці, на якесь маленьке кладовище і почали ми стріляти.

Командиром батареї був лейтенант Гоцирідзе, чудова людина, грамотний і суворий командир, але й він опинявся в безвиході. Стріляти – по кому? Літаків літало багато, але чії вони? А якщо це наші? Часто траплялася така веремія: усе небо в кольорових ліхтариках (наші набої всі були трасуючі), літаки розвертаються, знижуються, а на крилах – червоні зірки! Хто дав команду? Таж усі ж стріляли! Нарешті на десятій день привезли й роздали альбоми з силуетами німецьких і румунських літаків, а нашу батарею поставили на Труханів острів, на східний бік Дніпра. Обладнали вогневі позиції біля залізничного мосту на Дарницю і почалися бойові будні. Німці часто бомбили мости, майже щодня. Лише одна людина не приховувала своєї радості, що німці бомблять. Це був старшина Жихарев. Мав він моторного човна²³, на якому підвозив нам тричі на день їжу з другого берега, де теж стояли гармати нашого дивізіону й де була кухня. Щойно починався наліт, він запускав мотор і плив униз за течією Дніпра збирати оглушену рибу. Тоді ми були забезпечені на обід і вечерю і юшкою, і смаженою рибою”²⁴.

Вогневі позиції зенітників були також у Піонерському й Пролетарському садах²⁵, на Старокиївській горі, на колишньому Спаському бастіоні Києво-Печерської фортеці, де сліди бойової позиції збереглися дотепер.

Та, як побачимо далі – у спогадах Д. Панова, ще й через місяць від початку війни не всі київські зенітники навчилися розпізнавати свої і чужі літаки. Вочевидь не мали вони альбому „Военные самолеты СССР”, виданого 1940 р. в Москві²⁶, де вміщено зображення літаків у трьох проекціях і восьми ракурсах – у повітрі й на землі. У передмові зазначено (мовою оригіналу): „Настоящий альбом является пособием для изучения внешнего вида военных самолетов СССР с целью их безошибочного распознавания личным составом наземных войск, а также постами ВНОС и летным составом ВВС Красной Армии в полете”. Альбом підписано до друку 4 жовтня 1940 р., тож цілком імовірно, що на початок війни його не встигли одержати всі, кому він призначався...

Не потрапив на позиції київських зенітників у перші дні й російсько-німецький військовий розмовник, підписаний до друку в Москві лише 29 травня 1941 року – із зображеннями у трьох проекціях силуетів німецьких військових літаків Me-109, He-111 та Ю-88²⁷.

Тільки 30 червня 1941 р. там само, у Москві, було підписано до друку альбом „Самолеты Германии” із зображеннями 70 типів німецьких літаків з їхніми характеристиками²⁸. У передмові сказано ще конкретніше: „Альбом предназначается для частей ВВС и ПВО Красной армии, для Осоавиахима и ГВФ. Главное назначение альбома – облегчить нашим доблестным сталинским соколам и героическим бойцам ПВО Красной Армии распознавание и уничтожение фашистских стервятников”.

Та повернімось у київське небо 1941 р., щоб проілюструвати, за спогадами Д. Панова, взаємодію різних сил протиповітряної оборони. Так, 22 липня три дев'ятки німецьких літаків Ю-88 зайшли з півдня, маючи намір завдати бомбового удару по київських мостах. Їх перестріла ланка „чайок”, яку вів Д. Панов, і змусила скинути бомби не на мости, а на урочище Теличка. Німці одразу пішли на захід, а „чайки” вскочили в зону загородного, вже зайвого, вогню своїх зеніток. Артилеристи мали б добре бачити, що це свої, абсолютно не схожі на німецькі літаки – біплани, які з першого дня війни баражували над Києвом. А тут „чайки” ще й погойдували крилами на знак „я – свій”. А проте зенітники встигли дати по них аж чотири випали.

Д. Панов пише: „Вогонь по своїх, на відміну від противника, вийшов

надзвичайно ефективним”. Скалком набою йому пробило мастильний бак, гаряче мастило залляло кабінку, забризкало окуляри, двигун почав швидко перегріватись, тож довелось піти на вимушену посадку. Він сів, не випускаючи шасі, на лісосіку неподалік, на Лівобережжі й зачепився крилом за пеньок. Дивом урятувавшись, Д. Панов наступного дня поїхав до зенітників „подякувати” і попередив, що в разі ще одного такого обстрілу „чайок” його пілоти теж „переплутають” і покладуть на позиції зенітників серію реактивних гарматнів. На щастя, таких випадків більше не було²⁹.

Серед численних масових заходів і видовищ, заздалегідь призначених у Києві на той вихідний, 22 червня, відмінили лише велике спортивне свято з урочистим відкриттям Республіканського стадіону ім. Хрущова, окрасою якого мав бути футбольний матч між командами київського „Динамо” і московського ЦДКА. Але всі театри і кінотеатри працювали й 22, і 23 червня!³⁰ Попри указ Президії Верховної Ради СРСР про запровадження 22 червня майже на всій території Європейської частини СРСР, включно з Україною, військового стану. Певно, суспільство ще не вповні усвідомило масштаби загрози.

З 23 червня до лав Діючої армії пішло понад 200 тисяч киян. 29 червня почалася евакуація київських заво-

дів, фабрик, наукових інститутів, вищих навчальних закладів, державних установ – разом з працівниками й членами їхніх родин. Відтак 325 тисяч киян вирушило на схід – у глибокий тил. 11 липня передові частини 6-ї армії вермахту вийшли на підступи до Києва. Почалася героїко-трагічна оборона столиці України. Але це вже інша тема...

ПРИМІТКИ

¹ Жуков Г.К. Спогади і роздуми. – К., 1985. – С. 250.

² Там само. – С. 251.

³ Литвин Г.А. Я был воздушным стрелком. – Ставрополь, 1990. – С. 55.

⁴ Хазанов Д., Котлобовский А. Битва над Киевом // Авиация и время. – 2001. – № 6. – С. 19.

⁵ Нині – Військовий лицей ім. І. Богуна.

⁶ Очевидно помилка: напевно, йдеться про ТЕЦ-3 біля залізничного вокзалу Київ-1 – пасажирський та КРЕС на Рибальському півострові – основні тодішні електростанції Києва.

⁷ Хазанов Д., Котлобовский А. Зазнач. праця. – С. 18. (ТБ-7 – чотиримоторні важкі бомбардувальники „Петляков” Пе-8.)

⁸ Дубина К. В годы тяжелых испытаний. – К., 1962. – С. 6.

⁹ Дробина С. Чорна неділя сорок першого // Прапор комунізму. – 1985. – 6 лип. – С. 2.

¹⁰ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002. – С. 36, 38.

¹¹ Известия. – 1941. – 24 черв. – С.1.

¹² Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999. – С. 56.

¹³ Нині – залізнична станція Київ-Волинський.

¹⁴ Худяков Ф.Ф. Прожитое и пережитое. – К., 2005. – С. 198.

¹⁵ Война Германии против Советского Союза. 1941–1945. – Берлин, 1992. – С. 59. (Публікація М.В. Ковалю).

¹⁶ Тепер – м. Нижній Новгород.

¹⁷ Нині поруч того місця – міст Метро.

¹⁸ Панов Д.П. Русские на снегу: Судьба человека на фоне исторической метели. – Львів, 2003. – С. 459, 460.

¹⁹ Маються на увазі винищувачі „Полікарпов” И-153 „Чайка”.

²⁰ Панов Д.П. Русские на снегу. – С. 466.

²¹ Справочник для приезжающих в Киев и расписание движения пассажирских поездов. – К., 1937. – С.142.

²² Тепер – м. Самара.

²³ Ймовірно, позичений, за умовами військового часу, тут-таки, на Трухановому острові, де до 1943 р. було велике робітниче селище.

²⁴ Каличенко П.С. Воспоминания о первых месяцах войны (1941 г.) // Велика Вітчизняна війна: Маловідомі сторінки історії, імена, події. – Київ; Хмельницький, 2004. – С. 260, 261.

²⁵ Тепер – Хрещатий парк і Міський сад.

²⁶ Военные самолеты СССР. – Москва, 1940.

²⁷ Краткий русско-немецкий военный разговорник для бойца и младшего командира. – Москва, 1941. – С. 103 – 105.

²⁸ Самолеты Германии. – Москва, 1941.

²⁹ Панов Д.П. Русские на снегу. – С. 507 – 510.

³⁰ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – Київ; Львів, 2003. – С. 13, 14.